

Надійшла до редакції 22.02.2012 р.

УДК 811.111'373+821.111.08Джером+811.111'255

ЗАСОБИ ІРОНІЇ У ТВОРАХ ДЖ. ДЖЕРОМА «THREE MEN IN A BOAT» ТА «THREE MEN ON THE BUMMEL»

М. В. Жуйкова, О. Л. Литвин

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Реферат. Іронія є одним із важливих засобів творення комічного у художніх текстах. Її суть полягає в одночасній реалізації двох значень слова — словникового і контекстуального, які стоять в опозиції один до одного і мають протилежні конотації. Спираючись на прийоми контекстного аналізу лексем та комунікативних одиниць, а також на компонентний аналіз лексичних одиниць, можна виявити основні засоби, якими виражається іронія в художньому тексті на різних рівнях. Дослідження проведено на матеріалі двох повістей англійського письменника Дж. К. Джерома. Основним засобом вираження іронії є вживання мовної одиниці лексичного чи синтаксичного рівня у невласливому для них оточенні (ситуації). Показано, що автор вдається не лише до лексичних засобів іронії; у його творах зафіксовано транспозиція синтаксичних структур, непрямі висловлення, риторичні запитання, вставні та вставлені конструкції, поєднання засобів лексичного та синтаксичного мовних рівнів, алюзію, синтаксичну конвергенцію.

Ключові слова: іронія, алюзія, непряме висловлення, риторичне запитання, синтаксична конвергенція.

У сучасній літературі склалися певні умови, що сприяють розвитку іронічного світовідчуття й іронічної прози. Іронія — це стилістичний прийом, заснований на одночасній реалізації двох логічних значень — словникового і контекстуального, які стоять в опозиції один до одного, з прямо протилежними конотаціями. Проходять активні процеси інтелектуалізації мови, які спричинені необхідністю виражати складні мислительні операції і відбуваються як еволюційні процеси реалізації інтелектуальної діяльності людини в мові. Це призводить до низки процесів: до змін у частотності використання мовних одиниць, зростання функціональної спеціалізації, змін у продуктивності граматичних і семантичних моделей, сполучуваності слів, активізації метафоричних та метонімічних перенесень, творення нових фразеологічних одиниць.

Велике значення контексту для декодування іронії зумовлює її інтелектуалізм і, як наслідок, зростання її ваги у сучасному мистецтві, розширення засобів і механізмів її реалізації у художніх текстах. Іронія, зводячи два семантичних плани в парадоксальній суперечності, представляє речі в незвичному, новому ракурсі, створює ефект відчуження, підвищує інтерес комунікантів до предмета іронічної оцінки, визначає ціннісну орієнтацію, сприяючи перетворенню суперечності на творчий пошук ідеалу. У науковій літературі поряд із поліфонізмом, інтелектуалізацією, філософічністю та міфологічністю закріпилося поняття “іронічність”, яке є однією із суттєвих ознак літературних творів.

Вітчизняні та зарубіжні лінгвісти розглядають іронію як стилетворчу рису тексту, яка може бути реалізована на різних мовних рівнях (від одиничного слова, висловлення до окремого тексту в обов'язковому контекстуальному оточенні). Отже, іронічність вважають одним із можливих реєстрів світогляду митця взагалі і

літератора зокрема. У цьому контексті значної ваги й актуальності набуває аналіз мовних засобів іронічності в англійській художній прозі.

Стан дослідження проблем мовних засобів вираження іронії, який склався в сучасному мовознавстві, зумовлений ще й тим, що до 60-х років ХХ століття іронія в художній літературі розглядалася лише на рівні стилістичного прийому, тому її дослідженню довгий час не приділялося достатньо уваги (натомість активно вивчалися різноманітні прояви сатири).

Вивчення комічного проводилося в лінгвістиці в кількох аспектах. Мовні засоби гумору, іронії та сатири у структурі художніх творів привертала увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема таких, як А. Щербина, Г. Почепцов, Т. Буйницька, С. Голубков, С. Походня, О. Титаренко, Дж. Сазерленд, Е. Нокс та ін. Проте низка питань залишається недостатньо дослідженою, висновки суперечливими; вони вимагають подальшого аналізу та теоретичного осмислення. Це стосується питань лінгвістичної та екстралінгвальної диференціації понять "гумор", "іронія", "сатира", визначення характеру та діапазону мовних засобів їх реалізації в художній літературі [1, с. 5].

Питання про статус іронії як одного із засобів комічного у літературі, її лінгвістичну природу, механіку утворення до теперішнього часу є одним із найбільш складних і нерозроблених, хоча перше визначення іронії дав ще Аристотель: це такий вид смішного, коли ми говоримо інакше, ніж відчуваємо [2, с. 83]. Отже, іронія розглядається не лише як засіб чи спосіб, а й як один із компонентів естетичної категорії комічного — саме так її визначає Аристотель. Так, іронія може бути реалізована у різних мовних відрізках — на рівні слова і словосполучення (мікроконтекст), фрагмента тексту (макроконтекст) та цілого твору (мегаконтекст), поступово перетворюючись із виразового засобу мови на широку загальносеміотичну й естетичну категорію [3].

Прийнято розрізняти два типи іронії: іронію як стилістичний прийом та іронію як категорію тексту. У роботах дослідників вони називаються по-різному: явна і прихована [4, с. 16], ситуативна і асоціативна [5], контекстуальна і текстотворююча іронія [6]. У багатьох дослідженнях зі стилістики утвердилось трактування іронії як стилістичного прийому, заснованого на протиставленні прямих та переносних значень слова, тобто на антифразисних відношеннях. Так, за визначенням І. Р. Гальперина, іронія — це стилістичний прийом, заснований на одночасній реалізації двох логічних значень — словникового і контекстуального, але обидва ці значення стоять в опозиції один до одного [7, с. 146-148]. Однак багато дослідників вважають, що іронію не можна обмежувати антифразисними відношеннями, що необхідне дослідження складніших її форм [8, с. 10]. Із найбільш цікавих робіт українських дослідників слід виділити працю Р. Семківа "Іронічна структура". На його думку, у багатьох випадках іронія — це більш ніж просто "прихована усмішка", тобто іронічне висловлення, яке спрямовується на формулювання оцінних висновків або створення комічних ситуацій і загалом виходить поза вузькі рамки одиночного тропу [9, с. 122]. Іронія постає для нас передусім як спосіб інакомовлення, а отже — як право інакомислення, як право самої можливості сумніву і свободи думки [9, с. 5]. Серед зарубіжних дослідників особливої уваги заслуговує праця Д. Мюкке "The Compass of Irony". У ній автор дає найбільш повну та докладну класифікацію способів утворення та видів іронії, виділяючи три ступені та чотири форми іронії (grades and modes) [10]. Всебічно досліджуючи вербальну іронію у своїх працях, С. І. Походня визначила лексичні, синтаксичні і текстові засоби реалізації іронії [5].

Актуальність нашого дослідження зумовлена потребою лінгвістичного вивчення мовних засобів реалізації різних типів іронії в художньому тексті, необхідністю залучення до наукового обігу нової джерельної бази — текстів англійської прози.

Метою роботи є з'ясування сутності та механізмів створення іронії та виявлення мовних засобів її реалізації у повістях Дж. Джерома "Three Men in a Boat" та "Three Men on the Bummel". Ця мета передбачає такі **головні завдання**:

- з'ясувати сутність іронії як стилістичного прийому;
- визначити механізми утворення іронії;
- дослідити основні засоби актуалізації іронії у творах Дж. Джерома.

Теоретичне значення дослідження полягає у тому, що його результати поглиблюють наукове уявлення про засоби іронії як художнього прийому.

Практична цінність роботи визначається тим, що вона може бути використана у контексті ширших досліджень мовних засобів реалізації іронії, особливо в художній літературі.

Аналіз іронічних текстів з різними типами оповіді свідчить про те, що авторська позиція виявляється за допомогою тих самих засобів, але значення їх у різних текстах нерівноцінне. У текстах, написаних від 3-ої особи, домінуючим засобом вираження іронічної позиції є персонажне мовлення та художні деталі в авторських коментарях. У текстах, написаних від 1-ої особи, як у творах Дж. Джерома, домінуючим засобом вираження іронічної позиції автора є авторське мовлення.

Характерною ознакою творів Дж. Джерома "Three Men in a Boat" та "Three Men on the Bummel" є невелика кількість засобів, що безпосередньо виражають негативну оцінку. Визначальною рисою стилю Дж. Джерома є імпліцитна передача негативної оцінки, насмішки, засудження героя, певного явища.

Проілюструємо актуалізацію іронії на лексичному, синтаксичному та інтертекстуальному рівні.

Розглянемо епізод, де описується поневіряння головних героїв у пошуках ночівлі. Усі заклади були переповнені, і лише одна бабуся ласкаво запропонувала провести їх до своєї знайомої, яка часом здає кімнати.

*This old woman walked very slowly, and we were twenty minutes getting to her lady friend's. She **enlivened** the journey by describing to us, as we trailed along, the various pains she had in her back* [11, с. 135].

У цьому випадку іронія реалізується на лексичному рівні. Узуальне значення дієслова *enliven* ('make something more entertaining, interesting, or appealing') «розважати» у цьому контексті набуває протилежного забарвлення, оскільки автор має на увазі, що трьом товаришам було зовсім нецікаво слухати теревені старої, тим більше, що герої втомилися і прагнули чимшвидше опинитися на ночівлі.

Проаналізуємо фрагмент тексту, де описано, як троє друзів вирішували, чи їхати в подорож з родинами:

*We will just take that chateau. You will bring your aunt — I will see to that,—and we will have a month of it. The children are all fond of you; J. and I will be nowhere. You've promised to teach Edgar fishing; and it is you who will have to play wild beasts. Since last Sunday Dick and Muriel have talked of nothing else but your hippopotamus. We will picnic in the woods — there will **only** be eleven of us, — and in the evenings we will have music and recitations* [12]. Ситуативна іронія, що використана у цьому фрагменті, заснована на протиставленні словникового та оказіонального значення лексеми *only* — *лише, всього лишень*. Тут мається на увазі зовсім протилежне значення цієї частки — *аж, забагато*. Таким чином герой іронічно говорить про те,

що одинадцять — це надто багато людей для подорожі, під час якої друзі хочуть відпочити від домашніх турбот.

В іншому місці твору суб'єктивно-оцінна модальність автора виражається за допомогою протиставлення узуального та контекстуального значень лексичної одиниці *thirsty*.

"We ought to do something to stop it," said Harris; "it is becoming serious." "It's hereditary, so he has explained to me," I answered. "It seems his family have always been thirsty" [12].

Зрозуміло, що Джером говорить не про спрагу, від якої страждало багато поколінь в родині Джорджа, а про їхню пристрасть до алкоголю.

У повістях Джерома іронія часто виражається засобами синтаксичного рівня. Так, коли головний герой твору "Three Men in a Boat" у бібліотеці Британського музею натрапив на медичний довідник з докладним описом багатьох хвороб, він із здивуванням виявив, що має симптоми майже всіх недуг. Описуючи стан героя, Джером вдається до риторичних запитань:

I felt rather hurt about this at first; it seemed somehow to be a sort of slight. Why hadn't I got housemaid's knee? Why this invidious reservation? After a while, however, less grasping feelings prevailed. I reflected that I had every other known malady in the pharmacology... [11, с. 10–11].

Риторичні питання *Why hadn't I got housemaid's knee?* та *Why this invidious reservation?*, які імпліцитно виражають суб'єктивну модальність, зовсім не покликані виразити відчай героя від того, що він не знайшов у себе ознак ще однієї хвороби, а служать для іронічного змалювання недоречності його поведінки.

Розгляньмо епізод, коли головні герої планували свою подорож.

George said: "Let's go up the river." He said we should have fresh air, exercise and quiet; the constant change of scene would occupy our minds (including what there was of Harris's); and the hard work would give us a good appetite, and make us sleep well [11, с. 19].

Вставне речення *including what there was of Harris's* реалізує ситуативну іронію на синтаксичному рівні. Контрастне зіставлення висловлення із вставним реченням змінює його семантику, надає тексту суб'єктивно-оцінної модальності — насмішки, прихованого глузування над героєм. Бо ж, судячи зі слів автора, голова Гаріса рідко зайнята бодай якимись думками.

Описуючи неорганізованість та непунктуальність Джорджа, автор використовує різні прийоми передачі іронії:

We thought this a better arrangement than his own suggestion, which was that we should call for him on our way and "pick him up." Picking George up in the morning means picking him out of bed to begin with, and shaking him awake — in itself an exhausting effort with which to commence the day; helping him find his things and finish his packing; and then waiting for him while he eats his breakfast ... [12].

Іронічний зміст тут створюється у два етапи. Спочатку автор використовує дієслово *pick sb up* (заїжджати, заходити за ким-небудь). Його лексичне значення передбачає, що ця процедура займе якнайменше часу, оскільки Джордж повинен бути вже повністю готовий до подорожі. Але вже у наступному реченні Джером розкриває контекстний зміст виразу *pick sb up*, який вступає у суперечність з його прямим значенням і виявляється абсолютно протилежним очікуванню читача. Джей виражає приховану насмішку над нездатністю друга самотійно, швидко та вчасно зібратися зранку, описуючи звичайний день з життя Джорджа.

На інтертекстуальному рівні іронія найкраще проявляється через явище алюзії. Алюзія — використання в тексті певної мовної одиниці, що відсилає читача

до якого-небудь історичного, міфологічного, літературного або побутового факту. Вибір джерел алюзій тісно пов'язаний з культурним, соціальним і політичним минулим та теперішнім певного суспільства. Матеріальне вираження алюзій у сучасному іронічному тексті може мати різну форму. Зокрема, це можуть бути: 1) антропоніми (імена письменників, учених, культурних і громадських діячів, персонажів літератури, фольклору, кіно); 2) назви творів літератури і мистецтва; 3) назви державних і громадських установ, промислових об'єктів; 4) номінації історичних подій, 5) цитати та крилаті вирази тощо.

Розгляньмо декілька прикладів використання алюзії для вираження авторської іронії.

Чекаючи потяга на вокзалі у Дрездені, Джей, Джордж та Гарріс були вражені чудернацьким виглядом одного британця та його дочки. Ось як автор описує враження своїх героїв від її зовнішності:

His daughter was long and angular. Her dress I cannot describe: my grandfather, poor gentleman, might have been able to do so; it would have been more familiar to him... Her hat made me think of Mrs. Hemans [12].

У цьому випадку ситуативна іронія реалізується за допомогою алюзії, яка виражена шляхом введення антропоніму. Згадана Геманс (*Felicia Dorothea Hemans*) — це англійська поетеса початку XIX ст. Говорячи про те, що шляпка дівчини нагадала герою місіс Геманс, автор натякає, що вбрання британки було дуже старомодним. Очевидно, ввівши в текст ім'я цієї поетеси, Джером розраховував на те, що його сучасники-читачі могли принаймні проасоціювати його з часом, коли жила ця особа, інакше авторська мета не була би досягнута. На жаль, у перекладах повісті "Three Men on the Bummel" російською мовою нема необхідних історичних коментарів, що приводить до втрати комічного ефекту.

Мистецька та міфологічна алюзії вправно використані Джеромом при зображенні способу життя основної маси студентства в Німеччині, а саме згубної звички пияцтва.

It does not affect all alike, but it is common in any University town to see a young man not yet twenty with the figure of a Falstaff and the complexion of a Rubens Bacchus [12].

Засуджуючи пристрасть більшості студентів до алкогольних напоїв, Джером лише лаконічно натякає на їхню зовнішність, посилаючись на Фальстафа (шекспірівський персонаж) та образ Бахуса з полотна Рубенса. Сер Джон Фальстаф — це гладкий боягуз-п'яничка, який проводив весь свій час у товаристві гультьяїв, а бог Бахус у римлян (Вакх у греків) — покровитель виноградарства та виноробства. Виражаючи своє ставлення до німецьких студентів, Джером відсилає читача до відомих мистецьких образів, які мають викликати уявлення про «пивний» животик та яскраво-червоний колір обличчя, властивий пиякам.

Автор вдається до алюзії, описуючи момент, коли герої вирушали в подорож і з'явилися перед місцевими жителями з усім своїм багажем. Один хлопець не втримався від коментарю, побачивши, скільки всього набрали троє друзів у дорогу:

"They ain't a-going to cross the Atlantic," struck in Biggs's boy; "they're a-going to find Stanley" [11, с. 55].

Г. Стенлі (*Henry Morton Stanley*) — англійський журналіст, що у другій половині XIX ст. декілька разів здійснював небезпечні мандрівки невідомими європейцям частинами Центральної Африки, зробивши при цьому чимало географічних відкриттів. Найбільш визначна подорож Стенлі тривала коло трьох років (1874—1877 рр.), протягом яких в Європі про долю його експедиції нічого не було відомо. У наведеному прикладі імпліцитно виражається насмішка над тим, що

чоловіки взяли з собою у подорож забагато різних речей, ніби вони зібрались не пливти човном по Темзі, а дістатися до Африки і розшукати там експедицію Стенлі. В оригіналі повісті є виноска, де пояснюється, хто такий Г. Стенлі. Отже, це надає змогу читачеві зрозуміти приховану за алюзією насмішку.

Таким чином, алюзія як прийом створення комічного ефекту спирається на екстралінгвальну інформацію, якою мають володіти потенційні читачі. Втрата (чи відсутність) такої інформації робить алюзію неефективною.

Висновки.

Проаналізувавши засоби вираження іронії у повістях Дж. Джерома “Three Men in a Boat” та “Three Men on the Bummel”, ми виявили її прояви на лексичному, синтаксичному та інтертекстуальному рівнях. Засобами актуалізації іронії у творі найчастіше виступають лексеми, словосполучення та усталені вирази; риторичні запитання, вставні конструкції та синтаксична конвергенція; алюзія.

Особливістю вербального вираження іронії є співіснування двох смислових планів — первинного (експліцитного, загальномовного) та вторинного (імпліцитного, оказіонального), що суперечить першому. Вираження ситуативної іронії пов’язане з експресивно-образним і емоційно-оцінним уживанням мовних одиниць, а, значить, і з вираженням модальності. Семантичною основою цього вживання є семантична двоплановість, яка виникає внаслідок взаємодії узуальних (словникових) та оказіональних значень. На рівні контексту відбувається іронічне переосмислення лексем, при якому зміни заторкують як денотативний, так і конотативний компоненти їх значення. Зміни конотації мають антонімічний характер: мовна одиниця з узуальною позитивною емоційно-оцінною характеристикою під впливом контексту набуває оказіонального негативного забарвлення і навпаки. Асоціативна іронія — це різновид іронії, який реалізується в умовах мегаконтексту, що включає широкий горизонтальний та вертикальний контексти.

Іронічним може бути весь текст твору, що визначається суб’єктивною позицією автора і реалізується через різні типи оповіді. Аналіз іронічних текстів з різними типами оповіді свідчить про те, що авторська позиція виявляється за допомогою тих самих засобів, але значення їх у різних текстах не рівноцінне. У текстах, написаних від 3-ої особи, домінуючим засобом вираження іронічної позиції є персонажне мовлення та художні деталі в авторських коментарях персонажного мовлення. У текстах, написаних від 1-ої особи, як у творах Дж. Джерома, домінуючим засобом вираження іронічної позиції автора є авторське мовлення.

Іронія являє собою яскраве свідчення величезних творчих можливостей мови. Проблема вивчення іронії — це нагальне питання стилістики і мовознавства в цілому, оскільки поняття “іронія” неоднозначне і трактується дослідниками по-різному. Враховуючи вивчені нами думки багатьох учених, що займалися дослідженням цієї теми, слід сказати, що іронія є рівноправною формою складного комізму. Ми вважаємо, що доцільно відмовитись від тлумачення іронії лише як тропу, головною ознакою якого є подвійний сенс. Таке розуміння і тлумачення призводить до спрощеного, звуженого підходу до аналізу мовних засобів іронії, обмеження його лише засобами лексичного рівня.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвящена проблемі лингвистической природы иронии, а именно языковым средствам реализации различных типов иронии в художественном тексте. Исследование проведено на материале повестей Дж. Джерома «Three Men in a Boat» и «Three Men on the Bummel». Выявлены лексические, синтаксические и

интертекстуальные средства выражения иронии. Детально описаны случаи аллюзии.

Ключевые слова: ассоциативная ирония, комическое, языковой уровень, ситуативная ирония, стилистический прием.

SUMMARY

The article focuses on the linguistic nature of irony, and specifically on the language devices for implementing different types of irony in fictional texts. Selected as the base for the research are «Three Men in a Boat» and «Three Men on the Bummel» by Jerome K. Jerome. Lexical, syntactic and intertextual devices of the actualization of irony are discovered. The cases of allusion are analyzed in detail.

Key words: associative irony, comic, language level, situational irony, stylistic device.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шонь, О. Б. Мовностилістичні засоби реалізації гумору, іронії і сатири в американських коротких оповіданнях [Текст]: Автореф. дис. ... к. філол. н. / О. Б. Шонь. — Л., 2003. — 15 с.
2. Мороховский, А. Н. Стилистика английского языка [Текст] / А. Н. Мороховский, О. П. Воробьева. — К.: Высш. школа, 1991. — 272 с.
3. Баловнева, О. О. Іронія та засоби її реалізації у творчості Стівена Лікока [Електронний ресурс] / О. О. Баловнева // Режим доступу: <http://studentam.net.ua/..97/> — Загол. з екрану.
4. Салихова, Н. К. Языковая природа и функциональная характеристика стилистического приема иронии (на материале английской и американской литературы XVIII-XIX в.) [Текст]: автореф. дис. ... к. филол. н. / Н. К. Салихова. — М., 1976. — 24 с.
5. Походня, С. И. Языковые виды и средства реализации иронии [Текст] / С. И. Походня. — К.: Наукова думка, 1989. — 128 с.
6. Фомичева, Ж. Е. Интертекстуальность как средство воплощения иронии в современном английском романе [Текст]: автореф. дис. ... к. филол. н. / Ж. Е. Фомичева. — СПб., 1992. — 17 с.
7. Гальперин, И. Р. Стилистика английского языка: Учебник для студентов ин-в и фак. ин. языков. На англ. языке [Текст] / И. Р. Гальперин. — М.: Высшая школа, 1977. — 336 с.
8. Максименко, Е. В. Языковые средства создания комического в современной французской художественной прозе [Текст]: Автореф. дис. ... к. филол. н. / Е. В. Максименко. — Краснодар, 1983. — 25 с.
9. Семків, Р. Іронічна структура: типи іронії в художній літературі [Текст] / Р. Семків. — К.: КМ Академія, 2004. — 135 с.
10. Muecke, D. C. The Compass of Irony [Текст] / D. C. Muecke. — London: The University of London, 1969. — 264 с.
11. Jerome, K. Jerome Three Men in a Boat (to say nothing of the dog) [Текст] / J. K. Jerome. — Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1959. — 228 с.
12. Jerome, K. Jerome. Three Men on the Bummel [Електронний ресурс] / J. K. Jerome // Режим доступу: <http://www.readbookonline.net/title/13120/>. — Загол. з екрану.